

ГЕНЕЗИС КАТЕГОРІЇ “КАПІТАЛ”: ЕКОНОМІЧНА ТА ОБЛІКОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Проведено ретроспективний аналіз розвитку економічної та облікової теорії капіталу, виокремлено основні підходи до трактування даної категорії на сучасному етапі розвитку

Постановка проблеми. Умови функціонування ринкової економіки, інтеграційні процеси у світову систему господарювання обумовили виникнення нових аспектів у розумінні сутності використовуваних раніше понять. Ця обставина призвела до суттєвих коректив методології бухгалтерського обліку та викликала необхідність їх детального вивчення. Оскільки економічна нестабільність та самостійність підвищили відповідальність керівників підприємств за результати економічної діяльності, що вимагає підвищення ефективності управління капіталом, представляє інтерес саме його поняття.

Капітал як термін і як елемент економіки зустрічається в багатьох навчальних дисциплінах – від загальної економічної теорії (політичної економії) і макроекономіки до спеціальних дисциплін, таких як фінанси, гроші, кредит, фінансовий менеджмент, а також бухгалтерський облік. Особливе місце капіталу відведено в історії економічних вчень – тут він також представлений з позиції загальної економічної теорії. Неможна також не згадати відоме всьому світу дослідження капіталу, зроблене К.Марксом в праці з однойменною назвою “Капітал” в період становлення капіталізму.

Що стосується капіталу, то сама його сутність проявилась в історії настільки багатогранно, що існуючих уявлень виявилось недостатньо. Існування великої кількості трактувань категорії “капітал”, наведені різними авторами призвело до відсутності системного розуміння даної категорії.

Мета дослідження. Є дослідження історичного аспекту розвитку економічної теорії капіталу в обліковій науці, а також обґрунтування підходів до застосування даного терміну на практиці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ґрунтовне дослідження категорії капіталу передбачає її розгляд через призму економічної та облікової думки. Розвиток понять та категорій бухгалтерського обліку нерозривно пов'язаний із розвитком економічної теорії. Питанням теорій капіталу приділяли значну увагу вчені

різних галузей. Їх погляди та пропозиції стосовно визначення капіталу, сформовані протягом багатьох століть, настільки різноманітні, наскільки складною є категорія капіталу. Значний внесок у формування теорії капіталу на різних історичних етапах здійснили зарубіжні автори: Е. Бем-Баверк [3], М. Блауг [5], Д. Рікардо [41], А. Сміт [49], Ж. Сімонді [45], К. Маркс [31], І. Фішер [54], А. Маршал [32], А. Пігу [38], Дж. Кларк [22], Дж.М. Кейнс [19], Й. Шумпетер [57], Дж.Р. Хікс [55], Дж. Робінсон [42], Ернандо де Сото [59], К.Р. Макконел і С.Л. Брю [29], П. Самуельсон і В. Нордхаус [43], а також українські, білоруські та російські вчені: І.І. Агапова [1], С.О. Бартенев [2], В.О. Каменецький [18], В.О. Маздоров [27], П.П. Мазурок [28], Н.М. Малюга [30], І.С. Потапова [40], Я.В. Соколов [51], К.Ю. Циганков [56], П.І. Юхименко [60] та ін.

Викладення основного матеріалу дослідження. Питання про природу капіталу завжди відносилось до числа найбільш гострих та складних. Переважна більшість представників економічної думки різного часу намагались знайти закони походження та розподілу суспільного багатства. Це дозволяє помітити, що теорія капіталу займає центральне місце у розвитку економічних вчень. Проблема теорії капіталу полягає у з'ясуванні походження доходу на капітал. Вирішити цю проблему можна лише визначивши, чому капітал користується попитом. І першим каменем зіткнення при цьому є саме визначення капіталу. Складність з'ясування питання у тому, що робить самі різні у фізичному та економічному відношеннях предмети єдиною категорією – капіталом.

Наукове пізнання капіталу невід'ємне від історичної еволюції суспільства. В кожній новій теорії знаходять преломлення нові факти дійсності, що свідчить про необхідність розгляду теорій різного часу. Оскільки велика імовірність розходження думки у представників різних за напрямками шкіл, що склалися в економічній теорії, то доцільним є ознайомлення з підходами до проблем капіталу у розрізі таких напрямів (табл. 1).

Таблиця 1. Найбільш відомі представники різних напрямів економічної думки

Етапи розвитку економічної теорії	Напрями економічної думки	Найбільш відомі представники
1. Докапіталістичний період (XVI – XVII ст.)	Ранній меркантилізм (кін. XV – середина XVI ст.)	У. Стаффорд (Англія), Г. Скаруффі (Італія)
	Пізній меркантилізм (друга половина XVI ст., XVII ст.)	Т. Мен (Англія), А. Серра, А. Мокретьєн (Франція)
2. Буржуазна класична політична економія (XVIII – XIX ст.)	Напрямок у Франції (фізіократи)	Ф. Кене, А.Р. Тюрго, В. Мірабо, Ж. Сімонді
	Напрямок у Великобританії (класики)	У. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо
	Марксизм	К. Маркс, Ф. Енгельс (Німеччина)
	Австрійська школа	Е. Бем-Баверк, К. Менгер, Ф. Візер
3. Неокласична політична економія (кінець XIX – початок XX ст.)	Математична школа	К. Віксель (Швеція), І. Фішер (Америка), В. Парето (Італія), Л. Вальрас (Швейцарія)
	Кембріджська (Лондонська) школа	А. Маршал, А. Пігу
	Американська школа	Дж. Кларк
	Кейнсіанство	Дж. Кейнс (Англія)
4. Сучасні економічні теорії (середина XX ст. – початок XXI ст.)	Неокласичний напрям	М. Фрідмен (Америка), Дж. Хікс (Англія), П. Лоффер (Америка)
	Неокейнсіанство	Е. Хансен (Америка), Дж. Робінсон (Англія)
	Інституціоналізм	Дж. Гелбрейт, Д. Норт, Т. Веблен

Капітал виступає такою економічною категорією, яку складно інтерпретувати. Практично кожна економічна теорія дає своє визначення поняттю “капітал”, що породжує невизначеність у його трактуванні та суміжних з ним термінів і ще більше ускладнює процес його обліку.

В історії економічних вчень панує думка, що перша спроба дати наукове тлумачення капіталу була зроблена ще в Стародавній Греції Аристотелем (384-322 рр. до н.е.). Ним введено термін “хремастика”, що походить від слова “chrēmata” – майно, багатство. “Під хремастикою Аристотель розумів діяльність, спрямовану на отримання прибутку та

накопичення багатства, на відміну від економіки – як діяльності, спрямованої на придбання благ для дому та держави. На його думку, гроші призначені лише для обміну і не можуть породжувати нові гроші. Аристотель з жалем констатує, що з економіки неминуче виростає хремастика. У сучасних термінах це твердження означає, що з простого товарного виробництва неминуче виростають капіталістичні відносини [1]. Оскільки в античному світі важливу роль відіграв торговельний і грошовий (лихварський) капітал, то в торговельній діяльності метою стає безмежне нагромадження багатства, збільшення капіталу до безкінечності [60, с. 23].

В середньовіковій латині слово "капітал" означало голову крупного або дрібного домашнього скота, тобто важливіше джерело і вимірник багатства в суспільстві. Кількість скоту допускає рахунок і оцінку. Що ще важливо, худоба є джерелом додаткового багатства або приросту цінності: вона приносить, окрім м'яса, молоко, шкуру, шерсть, паливо. Худоба розмножується і відтворює саму себе. В силу цього термін "капітал" приймає подвійне значення: стадо, а також додаткове благо, джерелом якого є домашня худоба [59, с. 47-48].

Капітал – це одна з найбільш проблемних категорій, дослідження якої економісти проводили на основі існуючих господарських відносин, чим і пояснюється різноманітність поглядів на сутність капіталу (рис. 1).

До епохи розвитку капіталізму економічні дослідження мали фрагментарний характер і, в переважній більшості, стосувалися аналізу практичної господарської діяльності, не зачіпаючи закони розвитку економічних процесів. Ситуація почала змінюватися з початком розвитку капіталістичних економічних відносин. Це відбувається у Європі у XV-XVI ст. н.е. в період, який отримав назву "епоха великих географічних відкриттів", а також "епоха первинного накопичення капіталу". В цей час з'являється перший в історії економічної думки "прототип" школи, яка пізніше отримала назву меркантилізм.

Вивчення капіталу зводилось до спроби пояснити причину багатства. Представники меркантилізму (Т. Ман, А. Монкретьєн, Г. Скаруффі) специфічною формою багатства вважали гроші у вигляді дорогоцінних металів (золота, срібла), нагромадження яких відбувається в процесі зовнішньої торгівлі.

Тобто, по суті, вони описують одну зі складових капіталу – грошовий капітал, не відводячи йому значної ролі і не до кінця розуміючи його сутність та здатність приносити дохід. Ідеї меркантилізму у певній мірі переплітаються з ідеями монетаризму, який відводить грошам роль не лише джерела і вимірника багатства, але й суспільного регулятора. Меркантилісти призначали також, що гроші – це товар, але як і інші попередники К. Маркса, вони не могли пояснити як і чому товар стає грошима. Так або інакше меркантилізм розглядається як перший крок на шляху пізнання поняття "капітал". В епоху, коли елементи капіталістичних відносин були загублені у надрах рабовласницького та феодального способів виробництва капітал виступав майже виключно у формі торгового або позикового, тому, цілком природно, що для меркантилістів додана вартість виводилась лише із процесу обігу.

З розвитком капіталізму основні положення меркантилізму перестали відповідати новим економічним умовам. Капіталізм накладав все більший відбиток на суспільне життя Європи, у зв'язку з чим виникли передумови наукового дослідження капіталу як категорії виробництва. На зміну меркантилізму прийшла класична буржуазна політична економія, представники якої вперше приступили до дослідження капіталістичного виробництва і поклали початок аналізу капіталу.

Представники першої наукової школи у Франції – фізіократи (А.Р. Тюрго, П. Буагільбер, Ф. Кене) вважали багатством не гроші, а "продукти землі", створені у сфері сільського господарства, а не в торгівлі чи промисловості. У такому підході проявлялися односторонність у розумінні природи капіталу та феодальна обмеженість кругозору, що виявлялась у наданні переваги дрібному виробництву, що, в свою чергу, пояснюється нерозвиненістю капіталістичних відносин у XVI ст. у Франції.

Наступним вченим, який зробив внесок в розвиток теорії капіталу є У. Петті. Багато вчених вважають, що дослідження У. Петті поклали початок формуванню нової концепції у економічній теорії. Ще за 100 років до появи праці А. Сміта він висунув ряд ідей, які пізніше увійшли до класичної теорії політекономії. На відміну, від меркантилістів, У. Петті (1623-1687) бачив джерело багатства не в грошах, не у зовнішній торгівлі, а у праці. Він вважав, що матеріальною основою багатства служить земля, природа, а творець багатства – труд у різних сферах матеріального виробництва. У якості основи економічного аналізу Петті висунув процес виробництва (а не сферу торгівлі, обороту) [2].

Саме з праць класичної школи почалась політична економія як наука. Класики (XVIII ст.– XIX ст.) успішно зробили спробу звести у цілісну систему окремі положення, погляди, спостереження, висновки, вивести та узгодити категорії та поняття.

Представники класичної школи політичної економії (А. Сміт та Д. Рікардо) розглядали капітал як "уречевлене багатство, раніше вироблене людиною" [18, с. 31-32]. Вони розуміли і показали важливу роль, яка належить майновому та грошовому капіталу. Ми вважаємо певним досягненням класичної школи те, що вона вперше показала роль людини як учасника трудової діяльності, хоча далеко не в тому аспекті, який належить їй насправді. Особливого значення А. Сміт надавав нагромадженню капіталу, що сприяє розвитку різних галузей економіки та національному добробуту і є рушійною силою економічного прогресу.

Сміт вважав, що феномен капіталу виник в результаті природного прогресу людства від суспільства пастихів і землеробів до суспільства торгового, де, завдяки росту взаємозалежності, спеціалізації праці в торгівлі, виникає безпрецедентне зростання виробництва. Капітал повинен бути засобом, що підвищує продуктивність господарства і створює додаткову вартість [59, с. 49]. Представляє інтерес зауваження А. Сміта про те, що "всі капітали призначені лише для утримання виробничої праці" [49, с. 501]. А. Сміт вважав, що бережливість, а не працелюбність є безпосередньою причиною зростання капіталу.

Таким чином, А. Сміт і Д. Рікардо ототожнювали капітал з його матеріальними носіями, що не дозволило їм побачити, на думку К. Маркса, зміну речових форм капіталу у процесі його кругообігу. Дуже важливо, що класична буржуазна політична економія покладала початок теорії вартості, оскільки саме вона лежить в основі теорії капіталу.

З розвитком капіталізму та створенням нових виробничих відносин, основними суб'єктами в яких виступали власник засобів виробництва (капіталіст) та продавець робочої сили (найманий працівник), формується нове бачення капіталу. Суттєво вплинуло на розвиток економічної думки в цей період відомий німецький економіст та філософ Карл Маркс (1818-1883). Його всесвітньо відома праця "Капітал" виявилась переломним моментом у розвитку економічної думки. Він розглядав капітал як суспільне відношення, самозростаючу вартість, засіб експлуатації найманої праці.

В уявленні класиків комуністичного світогляду "капітал – це не річ, а певне суспільне, виробниче відношення, що належать певній історичній формації суспільства, яке представлено у речі і надає цій речі специфічний суспільний характер" [18, с. 32]. На відміну від А. Сміта та Д. Рікардо, які бачили в капіталі речову форму, К. Маркс визначає його як форму вираження класових відносин.

Маркс К. стверджував, що капітал "при своїй першій появі на сцені, тобто на товарному ринку, ринку праці або грошовому ринку, незмінно являється у вигляді грошей, – грошей, які шляхом певних процесів повинні перетворитися у капітал" [31, с. 157]. Тайна самозростання капіталу, на думку К. Маркса, зводиться до того, що капітал має у розпорядженні певну кількість неоплаченої чужої праці.

Дивно, що К. Маркс, який сповідував матеріалізм, віддає пріоритет у визначенні найважливішого економічного поняття не матеріалістичному, а ідеалістичному підходу. Замість об'єктивних матеріальних ознак благ, що утворюють поняття "капітал", без яких неможливо створити або отримати життєві блага, К. Маркс ставить на перше місце суб'єктивні уявлення про виробничі відносини, які можливо правильно зрозуміти і оцінити, лише зрозумівши та оцінивши об'єктивну природу поняття "капітал" [18, с. 32]. В цілому необхідно відмітити, що створення К. Марксом праці "Капітал" було великим кроком вперед у вивченні багатьох економічних закономірностей того періоду часу та розвитку ідей попередників.

В останній третині XIX ст. як альтернатива попереднім школам виникає новий напрям в економічній теорії – неокласицизм, представники якого різко критикують капіталістичний спосіб виробництва, а також погляди класиків і роблять спробу сформулювати закономірності оптимального

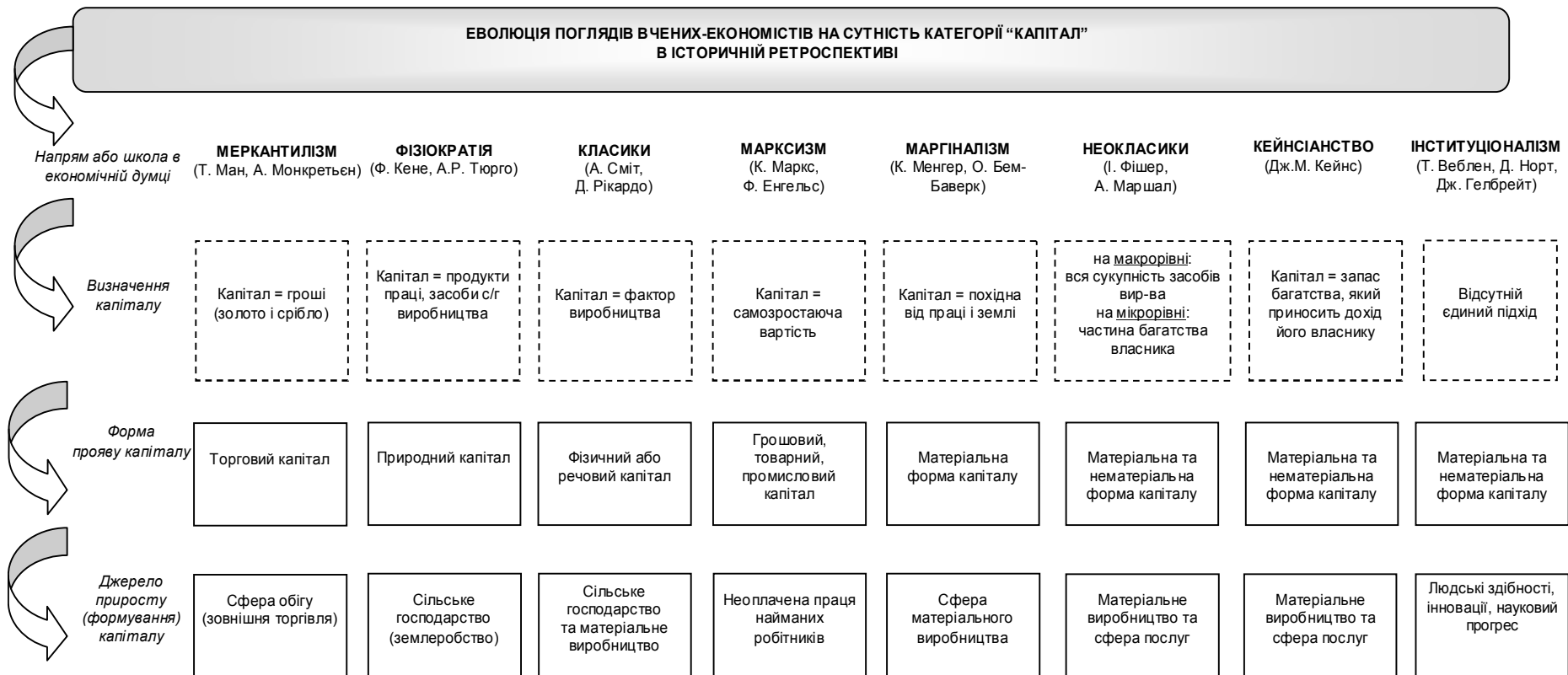

Рис. 1. Погляди вчених-економістів на сутність категорії “капітал” в історичній ретроспективі*

*Джерело: систематизовано на основі [1, 2, 3, 5, 18, 19, 22, 23, 28, 30, 31, 32, 38, 40, 41, 42, 45, 49, 54, 55, 57, 59, 60]

господарювання підприємств в умовах вільної конкуренції. Представники австрійської школи (К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Візер) вважали, що капітал – це похідна сутність від первісних – праці і землі. Той, хто володіє капіталом, той зазвичай здатен отримувати від нього постійний дохід. Погляди Е. Бем-Баверка здійснили значний вплив на подальший розвиток теорії капіталу.

Поряд з австрійською школою, значного поширення набула математична школа (К. Віксель, І. Фішер, Л. Вальрас). Один із ярих представників математичної школи – шведський економіст К. Віксель капіталом вважає продукти минулої праці (збережена праця), а кінцевим джерелом прибутку є порівняна рідкість капіталу. Інший представник математичної школи – І. Фішер стверджує, що немає сенсу обмежувати рамки капіталу певними видами багатства, так як будь-який предмет протягом строку свого існування може бути капіталом і приносити дохід. Цікавими є погляди Л. Вальраса, що включає до капіталу будь-який вид суспільного багатства, що використовується довгий час. Таке визначення капіталу свідчить про наявність розбіжностей у поглядах представників одного напрямку.

Представник Кембріджської школи англійський економіст Альфред Маршал (1842-1924) здійснив спробу систематизувати та синтезувати теоретичні розробки своїх попередників. Значну актуальність відносно капіталу має позиція А. Маршала, викладена у праці "Принципи політичної економії" [32]. Він розглядає капітал окремого індивідуума або підприємства та суспільства в цілому. А. Маршал відмічає традицію, що склалася у суспільстві, згідно якої необхідно вжити термін "капітал", коли мова йде про фактори виробництва, а термін "багатство" вжити тоді, коли маються на увазі результати виробництва у формі предметів споживання та речей, володіння якими приносить задоволення [32, с. 132-133].

Досить цікаво говорить про капітал А. Піру (1877-1959) – учень та послідовник А. Маршала: "Сприятливішому розвитку виробництва – ось основна перевага капіталу, з яким і повинно пов'язуватися це поняття. Але чому воно притаманне? Всім товарам або окремим видам товарів? Ні, воно скоріше втілене у тому сприятливому досвіді, який зберегла пам'ять" [38, с. 181-182]. Приведене визначення, як і багато інших, не встановлює чіткі межі капіталу. Хоча цілком зрозуміло, що "сприятливий досвід" – це результати минулої праці і його призначення полягає у сприянні подальшому розвитку виробництва.

Дж. Кларк, представник американської школи, називає капітал сумою активного та виробничого багатства і вважає, що капітал складається із засобів виробництва, які завжди конкретні та матеріальні. Дж. Кларк не вважає набуті здібності працівників частиною фонду виробничого багатства.

Криза капіталістичного виробництва 1926-1933 рр. суттєво вплинула на еволюцію економічної думки. Якщо до цього часу переважна більшість економістів допускали можливість невтручання держави в економічне життя країни та його регулювання за допомогою стихійної конкуренції, то в період кризи стало зрозуміло, що її неможливо подолати без відповідної політики держави. Такі зміни у поглядах потягнули за собою деякі корективи у теорії капіталу.

Наступним етапом у дослідженні категорії капіталу стають погляди кейнсіанців. Засновником даного напрямку був видатний економіст Дж.М. Кейнс (1883-1946).

Розглядаючи дану категорію він зосереджує увагу на тому, що капітал – це багатство, що приносить дохід, проте багатство є капіталом лише у тому випадку, якщо відбудеться перевищення доходу від даного вкладення над доходом від банківського проценту.

Теорія капіталу поряд з іншими важливими проблемами політичної економії знаходилась у центрі досліджень видатного представника сучасної політичної економії Дж.Р. Хікса. У книзі "Вартість і капітал" Дж. Хікс наводить виділені ним різноманітні підходи до визначення капіталу як сукупності засобів виробництва або як грошової суми, що використовується у господарських операціях з метою отримання доходу [55, с. 265]. Суттєвою, на думку Дж. Хікса, є наступна обставина: "для індивідуального підприємця поняття "капітал" пов'язується з грошовою вартістю, відображеною на бухгалтерських рахунках фірми" [55, с. 79].

Дж. Робінсон стверджувала, що джерело прибутку – це фізична сутність самого капіталу (засобів виробництва), а також заповзятливості та ризику, у той час як норма проценту – це винагорода за очікування, що визначаються умовами нестійкого грошового ринку.

В 20-30-х рр. ХХ ст. формується новий напрям економічної думки, який отримав назву інституціоналізм (з лат. institutio – "звичай, повчання"). Засновником нового, нетрадиційного напрямку вважають американського економіста Торстейна Веблена (1857-1929). На думку інституціоналістів, фактор економічного зростання – не капітал, а людська творчість (наука, винаходи, нововведення, професійна майстерність). На відміну від класиків та кейнсіанців, інституціоналісти намагаються аналізувати не лише суто економічні, але й соціальні сили, що рухають економічний прогрес [40]. Капітал, в свою чергу, втілюється не у засобах виробництва, а в цінних паперах, і переходить із матеріальної форми у нематеріальну.

Синтез інституціонального та неокласичного напрямів економічної науки представив на початку ХХ ст. Й. Шумпетер (1883-1950), який розвиває своєрідне розуміння капіталу. "Капітал, – пише він, – це не що інше, як важіль, котрий дає змогу підприємцю отримувати в своє розпорядження потрібні йому конкретні блага для досягнення нової мети, а також орієнтувати виробництво в новому напрямку" [57]. Як зазначав Шумпетер: "... капітал – це поняття, нерозривно пов'язане з процесом розвитку, воно немає ніякого аналогу у кругообігу" [57]. Основна ідея теорії, висунутої економістом Й. Шумпетером полягає у тому, що розвиток економіки заснований на впровадженні новинок, інновацій, а капітал – це "фонд купівельної сили", за рахунок якого придбаються засоби виробництва з метою застосування для забезпечення розвитку суспільства.

Вивчення результатів теоретичних досліджень дозволяє відмітити відсутність єдиної точки зору у економістів на багато проблем у теорії капіталу. Капітал має багато значень і може трактуватися як деякий запас матеріальних благ, як сума грошей, як фінансовий капітал, як дещо, що включає в себе не лише матеріальні предмети, але також і нематеріальні, такі як знання, кваліфікація, людські здібності тощо.

Грунтовне дослідження категорії капіталу невід'ємне від розвитку бухгалтерської науки, що нерозривно пов'язана із економічною теорією. Розуміння економічної сутності капіталу є основою його ефективного застосування в бухгалтерському обліку (рис. 2).

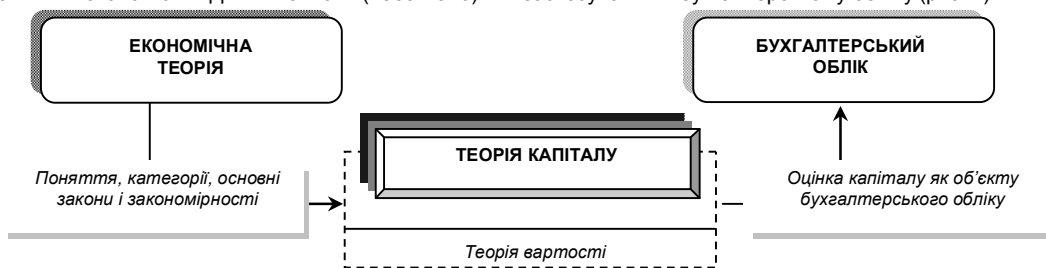

Рис. 2. Взаємозв'язок економічної та бухгалтерської теорії капіталу

Аналізуючи рис. 2, можна відмітити пряму залежність впливу трактування капіталу в економічній теорії та їх прикладного застосування в бухгалтерському обліку. Так, теорія капіталу, що сформувалась в економічній теорії, у певній мірі стала основою для застосування даної категорії у бухгалтерському обліку. Відповідно, прикладне застосування положень теорії вартості, відобразилось в оцінці об'єктів бухгалтерського обліку, в тому числі і капіталу.

Бухгалтерський облік як наука має досить довгий період розвитку, її вік налічує близько 6000 років. На думку російського вченого, професора Я.В. Соколова, подвійний запис з'явився саме тоді, коли в Головну книгу невідомі бухгалтери Стародавнього Риму внесли рахунок капіталу. Розглянемо появу рахунку "Капітал" в історії розвитку бухгалтерського обліку (рис. 3).

Для натуралістичного періоду (IV ст. до н.е. – I ст. до н.е.) характерним є примітивний бухгалтерський облік, відображення всіх подій, що відбувалось у господарстві переважно у натуральних вимірниках. В цей період виникає центральне поняття бухгалтерського обліку – факт господарського життя. Поняття капіталу не існувало.

Поява грошей у вартісний період (I ст. до н.е. – XIII ст.) розвитку бухгалтерського обліку призвело до появи нового методу – оцінки, що використовувалась у випадках, коли гроші виступали мірою вартості. Проте, рахунок капіталу досі був відсутній.

Важливим періодом не лише у розвитку бухгалтерської теорії капіталу, а всієї бухгалтерської науки став діграфічний період (XIII ст. – 1850 р.), що пов'язаний із виникненням подвійного запису.

1211 р. – знаковий в історії рахівництва. Протягом багатьох століть до цієї дати в Європі були відсутні будь-які сліди господарського обліку. Першим свідомим відродження рахівництва стали облікові книги невідомої банківської компанії Флоренції, датовані 1211 р., і збережені лише у вигляді фрагментів. Рахунки в цих книгах не використовувались і система обліку не зовсім зрозуміла, але у підсумках під кожною колонкою зазначалось слово "капітал". Відомо, що вже в кінці XII ст. італійські компанії використовували подвійну бухгалтерію високого рівня, невідомим атрибутом якої був рахунок капіталу. Таким чином, слово "капітал" знову з'явилося у середньовічній Європі разом з бухгалтерією і розумілось через призму облікових книг та порядку їх ведення [56, с. 44].

Поява подвійної бухгалтерії призвела до певних наслідків "бухгалтери, бажаючи створити умови для автоматичного контролю записів, ввели, "підставили" рахунок власника (чистого майна); потім надали йому економіко-юридичну інтерпретацію та назвали його рахунком Капіталу" [50, с. 61]. Італійський автор А. ді Піетро був першим хто розділив власника та підприємство. У Піетро рахунок капіталу – це нібито кредиторська заборгованість підприємства власнику.

Представляє великий інтерес вчення ще одного видатного італійського автора Луки Пачолі. У його роботі [37, с. 8] вперше обґрунтовано три умови, необхідні для ведення господарської діяльності: капітал, кваліфікація персоналу та облік. "Під словом "капітал" необхідно розуміти сукупність дійсного твого майна", – зазначає Пачолі [37, с. 39]. Капітал позначається завжди на початку купецької Головної книги та Журналу.

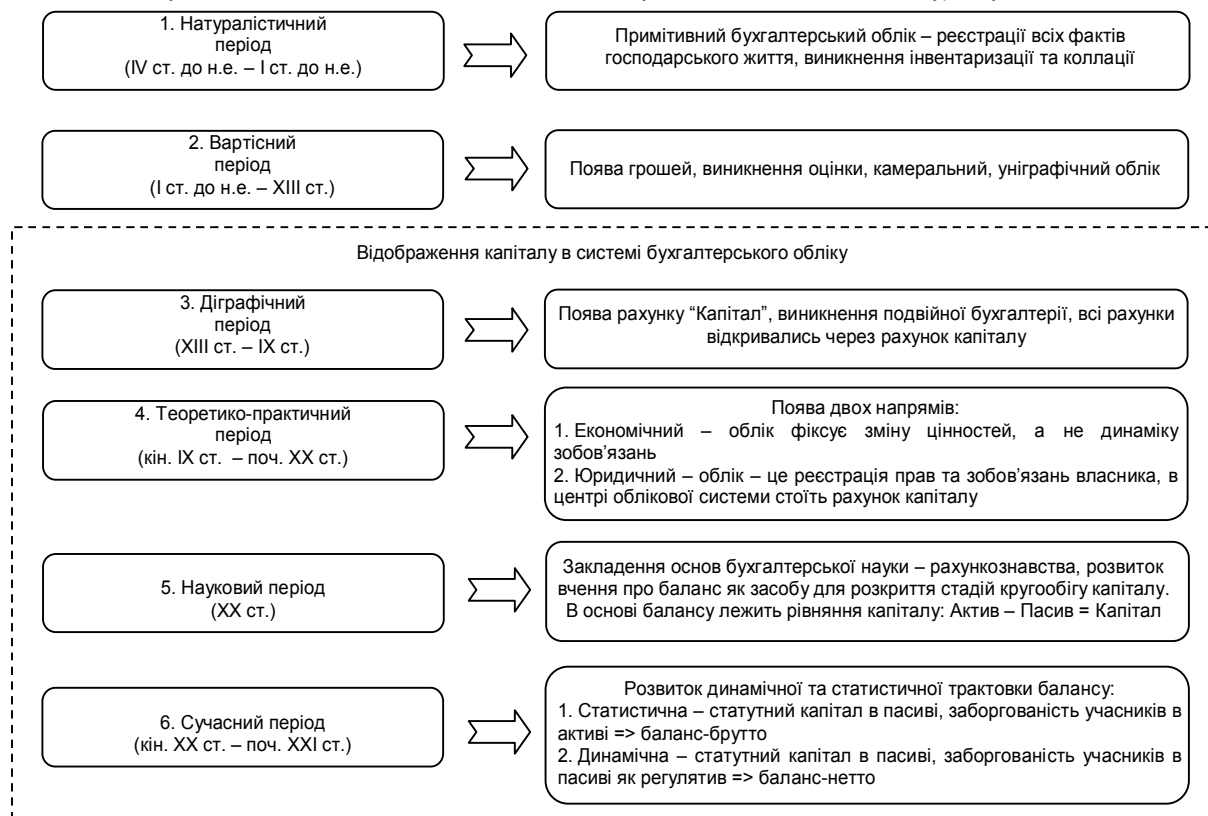

Рис. 3. Періодизація розвитку теорії капіталу в історії бухгалтерського обліку

Для відкриття рахунків Пачолі рекомендував скласти проводки по інвентарю, причому майнові рахунки дебетувались з одночасним кредитуванням рахунку Капіталу; рахунки кредиторської заборгованості кредитувались і тут же дебетувались

рахунок Капіталу, тобто практично всі рахунки відкривались проводками через рахунок Капіталу (рис. 4). Це провокувало фіктивні обороти на рахунку Капіталу [50, с. 76].

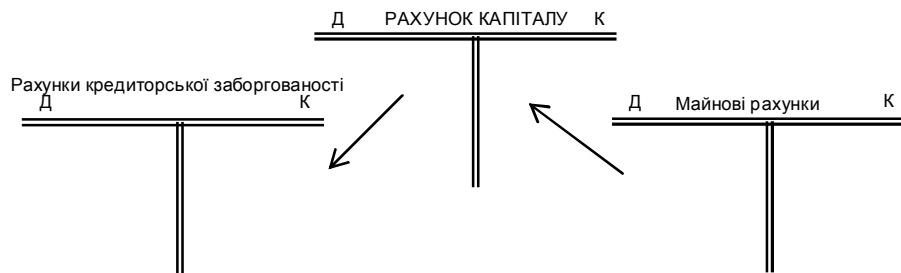

Рис. 4. Схема відкриття рахунків за Л. Пачолі

Пачолі та бухгалтери, які працювали до нього, спочатку виконували всі записи як прості. Наприклад, продані товари: надходження по рахунку Каси, витрачання по рахунку Товарів і т.д. Рахунок Капіталу виник спочатку як пустий лист, на який бухгалтер записував подібні факти господарського життя. Це дозволяло проконтролювати правильність розноски. З часом бухгалтери зрозуміли, що цей пустий контрольний лист відображає величину капіталу власника на початку господарської діяльності, коли величина початкового капіталу невідома. Підхід Пачолі дозволяв розрахувати її [50, с. 76-77].

Крім того, у Л. Пачолі ми знаходимо перші згадки про те, як створити товариство. Для цього у Меморіалі необхідно зазначити час на який воно створене, предмет діяльності та капітал, з яким воно починає свою діяльність, а також яким є вклад кожного з компаньйонів. При цьому у Журналі передбачається реєстрація реальних вкладів учасників товариства в капітал, тобто дебет рахунку Каси, кредит рахунку конкретних пайовиків (товаришів). Замість рахунку Каса можуть дебетуватися рахунки конкретних цінностей, як правило, товарів, які вносять замість грошей пайовиків. Допускалось внесення і дебіторської заборгованості. Рахунок капіталу був призначений також для відображення результату діяльності – прибутку або збитку, що списувався на нього в кінці року.

Теоретико-практичний період (1850 – 1900 рр.) характеризується появою двох напрямів у бухгалтерському обліку: економічного та юридичного. Ряд вчених намагались тлумачити факти господарського життя з позиції юриспруденції (А. Лефевр, Л. Батардон, Г. Фор, А. Бомон, Р. Лефор, Л. Соверген, П. Гарнье, Р. Саватьє, Ж. Мейєр, Н. д'Анастасіо, Ф. Вілла, Д. Кастілло, Д. Чербоні, Р. Штамплер, Марчі, Ф. Ескобар), інші розглядали їх як економічні (Ш. Пангло, Ж.Б. Дюмарше, Ж. Бурнієсен, Р. Деллапорт, Ж. Фламмінк, Ж. Фурастьє, Д. Кріппа, Ф. Беста). При цьому виникало питання про пріоритет форми (право) над змістом (економіка) чи змісту над формою.

Представники економічного напрямку вважали, що облік фіксує зміну цінностей, а не динаміку зобов'язань. Такі юридичні поняття, як майно, право власності у бухгалтерському обліку мають зовсім інший зміст. Аналізуючи відношення між обліком та правом, Ш. Пангло прийшов до висновку, що "облік – це надбудова, а право – базис. Разом з тим право дає змістовну інтерпретацію для бухгалтерії, але у останньої самостійне життя" [50], що пов'язує її не з правом, а з політичною економією. Більш того, бухгалтерський облік – це лише її розділ, тобто прикладна політична економія. Оскільки остання має своїм предметом капітал, так само всі поняття бухгалтерського обліку повинні бути виведені з поняття капіталу. "Бухгалтерський облік, писав Пангло, – дзеркало капіталу", і лише ця категорія дозволяє пояснити природу рахунків.

Прихильники юридичного напрямку вважали, що бухгалтерський облік – це реєстрація прав та зобов'язань власника, а в центрі облікової системи стоїть рахунок капіталу, що відображає кредиторську заборгованість підприємства перед власником.

Француз Ж. Беллей (1834) звернув увагу на те, що рахунок Капіталу, з однієї сторони, відображає власні засоби підприємства, а з іншої, виступає як рахунок кредиторської заборгованості підприємства перед власником. Цілком зрозуміло, що ці два положення виключають одне одного, і даний факт отримав назву парадокса Беллея. Даний парадокс неодноразово намагались вирішити відомі вчені. Так, Курсель-

Сенель (1867) підкреслював, що не підприємство винне власнику, а навпаки, власник відповідає за боргами підприємства. Це положення підтримував Л.І. Гомберг (1912). Голландський автор Бренкман (1882) підкреслював, що бухгалтер займається справами підприємства, а не власника. Таким чином, ці автори ігнорували кредиторську природу рахунку капіталу. Навпаки, Чербоні (1886) трактував його саме як рахунок кредиторської заборгованості.

Таким чином до ХХ ст. вже чітко сформувалося бачення капіталу як пасиву балансу, якому відповідають матеріальні рахунки. Більшість авторів (Г. Шрайбер, Я. Шуєр, В. ван Гезель, М. де ла Порт, Б.Ф. Баррем) поділяли всі рахунки бухгалтерського обліку на дві групи: рахунки власника (капіталу) та рахунки майна. В цей же період французький економіст Ж. Андре провів різницю між фондом та капіталом. Фонд – це сума основних та оборотних засобів підприємства (підсумок балансу), капітал – засоби власника, вкладені у фонд.

Розквіт промисловості та поширення акціонерних товариств призвели до стрімкого розвитку теоретичної облікової думки. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. зародився новий оригінальний напрям – балансознавство. Обґрунтування вихідної концепції балансознавства є заслугою видатного вченого Іоганна Фрідріха Шера. В основу обліку Шер кладе не рахунки, а баланс, що побудований на рівнянні капіталу $A - P = K$ (актив – пасив = капітал), а сам баланс є засобом для розкриття стадій кругообігу капіталу. Величина капіталу дорівнює різниці між обсягом майна та кредиторською заборгованістю.

Більшість авторів цього періоду відстоювали думку, що капітал у балансі повинен відображатись у повній номінальній, а не у фактично внесений сумі, а різниця повинна відображатись в активі як стаття дебіторської заборгованості.

Англійський вчений Джеймс Вільям Фультон (1800) був першим, хто не лише оцінив значення рахунку капіталу як центрального у системі рахунків, але і розділив всі рахунки на дві групи: рахунок Капіталу та всі інші рахунки. Перший рахунок втілює мету бухгалтерського обліку, всі інші – лише засоби для досягнення поставленої мети. Через рахунок Капіталу розкриваються, за Фультоном, відносини між власниками капіталу та всіма іншими фізичними та юридичними особами [50, с. 194].

Більшість бухгалтерів століття назад трактували капітал як предмет бухгалтерського обліку, тобто як центральне поняття бухгалтерії. Свою закінчену форму подібне бачення капіталу віднайшло в теорії двох рядів рахунків. "Капітал – душа бухгалтерії", – стверджували її прихильники.

Вона вирішувала більшість облікових проблем, розглядаючи бухгалтерію через призму головної економічної категорії: не випадково її називали економічною теорією. Проте у 30-ті рр. ця перевага перетворилась на недолік: теорія, заснована на понятті капіталу, втратила шанси на визнання і в СРСР, і в капіталістичних країнах. Слово "капітал" всюди виганялось тоді із бухгалтерії та бухгалтерської звітності через ідеологічні міркування [56, с. 55].

Академік С.Г. Струмилін в 1933 р. з обуренням писав: "Бухгалтерський баланс – це завершення бухгалтерської звітності – містить у собі багато пережитків і впливів. Вони ясно відчуються вже в термінології балансу. Він досі, наприклад, бережливо зберігає у своїй номенклатурі категорію капіталу, хоча цей термін у застосуванні до

фондів соціалістичних підприємств страшно різке вухо і прямо волає про свою недоречність” [52, с. 39].

А ось як бачився “головний недолік” теорії двох рядів рахунків у 70-ті рр. минулого століття історіку радянського бухгалтерського обліку В.А. Маздорову: “Теорія двох рядів рахунків є ярко вираженою буржуазною теорією. Автори її навіть не намагались затушувати її призначення. Наприклад, І. Шер прямо писав, що “головна мета бухгалтерії заключається у повідомленні інформації про величину власного капіталу” [27, с. 28]. “У балансовій термінології продовжували використовуватися ще застарівші терміни, наприклад, такий, як “капітал”. Деякі бухгалтери вважали, що він цілком прийнятний і в умовах соціалістичного господарства. В середині першої п’ятирічки термін “капітал” став поступово замінюватись “виробничими фондами” [27, с. 136].

На ідеологічне втручання у процесі вибору теорії вказали В.Д. Новодворський і А.Н. Хорін: “Така фундаментальна категорія як капітал була викинута з облікової літератури починаючи з 30-х років, оскільки не відповідала марксистському розумінню капіталу [33].

Я.М. Гальперін в 1930 р. із здивуванням відмічав аналогічні процеси в країнах Заходу: “Цікаво, що і в Західній Європі з її капіталістичною системою господарства робляться спроби заміни слова “капітал” будь-яким іншим терміном. Так, Шер, Ляйтнер і Кальмес надають перевагу терміну “чисте майно”. Шмаленбах розрізняє два види майна: а) загальну сукупність майна і б) чисте майно, тобто майно, вільне від боргів. Негативна сторона цієї заміни у спробі скрити істинний характер рахунку капітал. Не може бути сумнівів в тому, що капітал, що міститься в пасиві балансу приватнокапіталістичного господарства, представляє саме ту величину, яка, в силу специфічних суспільних умов, має здатність до самозростання. Капітал породжує прибуток, що має у своїй основі додану вартість” [14, с. 213].

В ХХ ст. економісти розвинених зарубіжних країн провели масштабний і показовий для нас експеримент: відмовились від поняття “капітал” як синтетичної категорії, як синоніму багатства. Більшість американських економістів стали використовувати слово “капітал” у вузькому розумінні. Так, на думку К. Макконела і С. Брю: “Капітал, або інвестиційні ресурси, охоплює всі виробничі засоби виробництва, тобто всі види інструментів, машини, обладнання, транспортні засоби та збутову мережу, що використовуються у виробництві товарів і послуг і доставки їх кінцевому споживачу. У приведенному визначенні термін “капітал” не розуміється як гроші. Гроші як такі нічого не виробляють і не можуть вважатися економічним ресурсом. Реальний капітал – інструменти, машини та інше виробниче обладнання – це економічний ресурс; гроші, або фінансовий капітал, таким ресурсом не є” [29, с. 37].

Аналогічним чином трактує капітал і П. Самуельсон: “Економіка промислово-розвинених країн використовує

велику кількість знань, техніки, комп’ютерів і т.д. Всі подібні ресурси називаються капіталом. Капітал – це вироблений фактор виробництва, ресурс довгострокового використання, який сам по собі є продуктом економіки” [43].

Для названих економістів капітал – вже не багатство і, тим паче, не суспільні відносини між багатством і бідністю. Під капіталом в приведених визначеннях розуміється сукупність необоротних активів. Якщо капітал в його початковому сенсі дійсно є єдиним поняттям, через яке можна і потрібно визначити всі інші статті фінансової звітності, то новація західних економістів призвела до хаосу в економічній термінології.

В сучасній економічній літературі надають різне трактування терміну “капітал”, що виражає його розуміння в різних галузях науки. Сучасні науковці розширили перелік складових капіталу, виділяючи не тільки “фізичний капітал”, але й “людський капітал”, якому приділяється особлива увага науковців з огляду на зростаючу роль людини у господарському житті.

Дослідження поглядів на категорію “капітал” у історичній ретроспективі стало передумовою для подальшого вивчення сутності капіталу у працях сучасних економістів для порівняння змін та еволюції поглядів на дану категорію.

Як зазначає В.С. Ківачук: “При розкритті поняття капітал, перш за все, необхідно приділити увагу тому, що він повинен розглядатись як сукупність засобів виробництва, представлених у грошовій оцінці, які при прикладанні до них праці та підприємницької ініціативи можуть приносити додаткову вартість, тобто капітал є вартістю, що має здатність до відшкодування авансованої, інвестованої суми та самозростання за наявності благополучних умов для цього процесу. Капітал також необхідно розглядати як майно, що переносить свою вартість на продукт праці та приносить дохід в процесі виробництва” [20, с. 151].

На думку російського вченого Каменецького В.А.: “капітал – це комплекс трудових благ, які за певних умов можуть перетворитися у виробничі сили, використовуючи які людина здатна створювати життєві та трудові блага. Трудові блага, в свою чергу, являють собою не лише те, що вже існує і діє, але також й те, що може бути використане та задіяне. Інакше кажучи, капітал – це виробничі сили в потенціалі” [18, с. 26].

І.А. Бланк в одній зі своїх праць пише: “капітал – загальна вартість засобів у грошовій, матеріальній та нематеріальній формах, авансованих у формування активів підприємства” [4, с. 126].

У сучасній економічній літературі можна зустріти багато різних визначень капіталу, проте і вони не вносять повної ясності у питання про його зміст. Для більш детального та всебічного аналізу тлумачень поняття “капітал” нами було згруповано підходи різних авторів до визначення даної категорії (рис. 5).

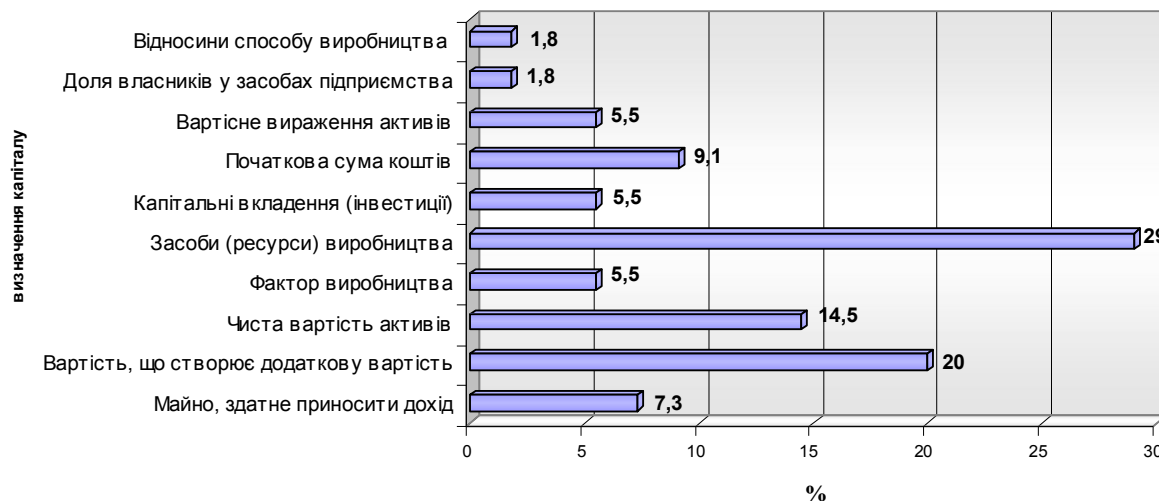

Рис. 5. Визначення поняття “капітал” в обліково-економічній літературі

Проаналізувавши дані рис. 5, можемо стверджувати, що серед авторів немає єдиної точки зору щодо визначення поняття "капітал". Капітал може розглядатись і як сукупність ресурсів, що виражають вартість активів, і як самозростаючу вартість, і як зобов'язання перед власниками. Встановлено, що найбільша кількість авторів (29,0 %): Бруннер В.А. [10], Борісов А.Б. [9], Саблук П.Т. [48], Вейцман Р.Я. [12], Вороновська О.В. [13], Сичов Н.Г. [53], Бланк І.А. [4], Бутинець Ф.Ф. [11], Загородній А.Г. [17], Сліпушко О. [46], Уолл Н. [58], Боголепов С.І. [6], Гуляев А. [15], Ліхачев В.І. [25], Людоговський А. [26], Пантелеєв В.П. [36] схилиються до визначення поняття капіталу як сукупності засобів або ресурсів, що авансуються в підприємство з метою використання у процесі виробництва та створення товарів та послуг.

Велика увага (20,0 %) приділена також трактуванню капіталу як самозростаючої вартості, яка шляхом експлуатації найманих працівників створює додаткову вартість (Азріліян А.Н. [8], Багрій П.І. [16], Волков М.І. [39], Саблук П.Т. [48], Кісельов А.П. [21], Ожегов С.І. [34], Науменко В.І. [47], Сліпушко О. [46], Абаренков В.П. [24], Вороновська О.В. [13]). Дана група авторів визначає капітал з економічної точки зору. Ряд авторів (14,5 %) (Бойко В.М. [7], Вороновська О.В. [13], Загородній А.Г. [17], Сігел Дж. [44], Сліпушко О. [46]) стверджують, що

капітал – це чиста вартість активів, тобто активи підприємства за мінусом суми боргових зобов'язань. Деякі автори (9,1 %) (Бутинець Ф.Ф. [11], Загородній А.Г. [17], Палатніков І.Ф. [35], Пантелеєв В.П. [36]) під капіталом розуміють початкову суму коштів, призначених для здійснення підприємницької діяльності. Дане визначення більше схоже на трактування статутного капіталу.

Проведені дослідження свідчать про значну увагу до визначення поняття "капітал". Сутність капіталу характеризується різними термінами – "гроші", "цінність", "багатство", "засоби виробництва", "ресурси", "самозростаюча вартість", "фактор виробництва", "фонд купівельної сили" та ін. Капітал трактується також як запас певних матеріальних або нематеріальних благ (таких як людські здібності, освіта тощо), і як фактор виробництва.

Вважаємо, що на сучасному етапі поняття "капітал" увібрало в себе всі ознаки, що формувалися в процесі розвитку таких наук, як політична економія, економіка, бухгалтерський облік, фінанси, статистика, контроль та ін. При цьому трактування поняття "капіталу" не слід зводити до вузького його розуміння лише як певної кількості грошей або сукупності матеріальних благ. Сукупність поглядів дає можливість стверджувати, що кожен з них є справедливим в певній сфері життя, а тому поняття "капітал" слід розглядати в різних площинах (рис. 6).

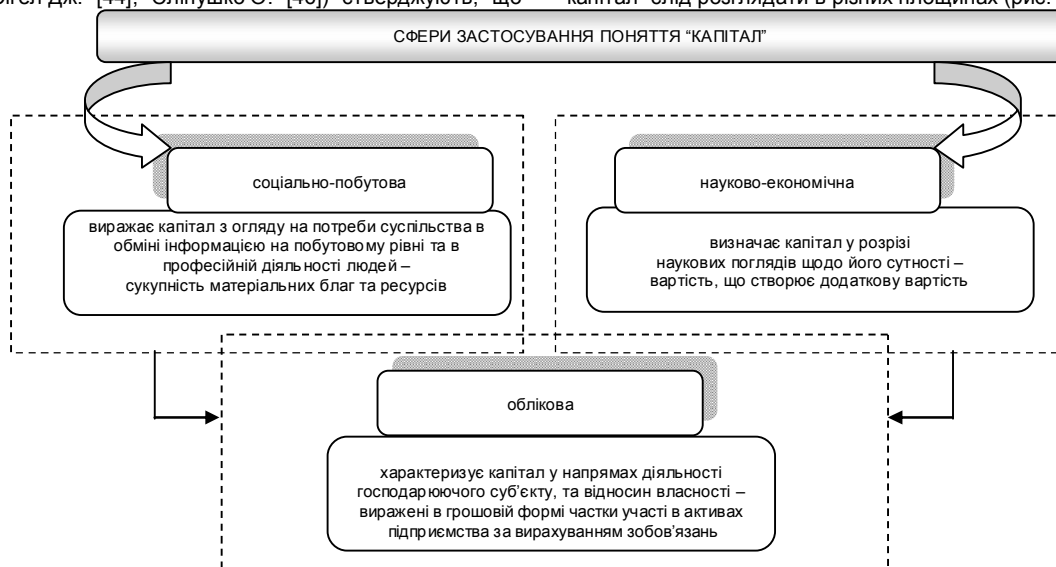

Рис. 6. Виділені сфери застосування поняття "капітал"

Таким чином, поняття капіталу слід розглядати з соціально-побутової точки зору як сукупність матеріальних благ та ресурсів, з науково-економічної – як вартість, що створює додаткову вартість, з облікової сторони – виражені в грошовій формі частки участі в активах підприємства за вирахуванням зобов'язань.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розглянувши еволюцію поглядів економістів на трактування категорії "капітал" виявлено багатогранність даної категорії. Підтвердженням цього є різноманіття тверджень щодо сутності капіталу представників різних економічних шкіл та напрямів. Проте така різноманітність обумовлена часовими рамками, відповідними умовами господарювання, існуючими господарськими відносинами, рівнем розвитку економіки та суспільства в цілому. Отже, погляди на капітал на кожному етапі розвитку економічної думки відмінні, але всі вони єдині в одному: капітал асоціюється із здатністю приносити дохід. В ході аналізу сучасних підходів до трактування поняття "капітал" можемо зробити висновок, що навіть в довідковій літературі немає єдиної думки серед авторів щодо визначення даного терміну, а тому капітал необхідно трактувати залежно від сфери застосування даної категорії.

В результаті проведених досліджень було виявлено, що незалежно від розмаїття підходів до трактування поняття "капітал" та сфер діяльності, в яких воно застосовується, сукупність підходів до його тлумачення є взаємозалежними

та взаємодоповнюючими. У межах виділених напрямів капітал у будь-якому прояві є:

- 1) сукупністю ресурсів або матеріальних благ;
  - 2) самозростаючою вартістю;
  - 3) джерелом формування доходів його власників.
- Крім того у традиційному визначенні капітал має наступні властивості:
- обмеженість;
  - здатність до нагромадження;
  - ліквідність;
  - здатність до конвертації (постійної зміни форм);
  - самозростання;
  - здатність приносити дохід.

Результати дослідження стали основою для подальшого обґрунтування організаційно-методичних положень удосконалення обліку статутного капіталу у сучасній системі управління підприємством.

Список використаної літератури:

1. Агапова И.И. История экономической мысли [Электронный ресурс]: курс лекций / И.И. Агапова. – М.: Ассоциация авторов и издателей "ТАНДЕМ". Издательство ЭКМОС, 1998. – 248 с. – (Библиотека Воеводина). – Режим доступа: <http://www.enbv.narod.ru>.
2. Бартнев С.А. История экономических учений в вопросах и ответах [Электронный ресурс] / С.А. Бартнев. – М.: Юрист, 1998. Режим доступа: <http://www.all->

ebooks.com. 3. *Бем-Баверк Е.* Основы теории ценности хозяйственных благ / Пер. с нем. – Л.: Прибой, 1903. – 213 с. 4. *Бланк И.А.* Словарь-справочник финансового менеджера / И.А. Бланк. – К.: “Ника-Центр”, 1998. – 480 с. 5. *Блауг М.* Економічна теорія в ретроспективі / М. Блауг; [пер. з англ. І. Дзюб]. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 670 с. 6. *Боголепов С.И.* Двойная бухгалтерия / С.И. Боголепов. – М.: Книгсоюз, 1926. – 106 с. 7. *Бойко В.М.* Бізнес: словник-довідник / В.М. Бойко, П.Г. Васьків – К.: Україна, 1995. – 157 с. 8. Большой бухгалтерский словарь / Под ред. А.Н. Азрилияна. – М.: Институт новой экономики, 1999. – 574 с. 9. *Борисов А.Б.* Большой экономический словарь / А.Б. Борисов. – М.: Книжный мир, 2001. – 895 с. 10. *Бруннер В.А.* Общедоступная коммерческая терминология / В.А. Бруннер. – М., 1901. – 262 с. 11. Бухгалтерський словник / [за ред проф. Ф.Ф. Бутинця]. – Житомир: ПП “Рута”, 2001. – 224 с. 12. *Вейцман Р.Я.* Фабрично-заводское счетоводство. В связи с калькуляцией и коммерческой организацией фабрик и заводов / Р.Я. Вейцман. – Одесса: Книгоиздательство “Библиотека коммерческих знаний”, 1912. – 396 с. 13. *Вороновська О.В.* Словник-довідник бухгалтера / О.В. Вороновська, Л.А. Сахно, Д.М. Катюха. – Мелітополь, 2001. – 46 с. 14. *Гальперин Я.М.* Очерки теории баланса / Я.М. Гальперин. – Тифлис, 1930. 15. *Гуляев А.* Курсъ бухгалтеріи: [пособіе для учениковъ Коммерческихъ учебныхъ заведений] / А. Гуляев А. – М., 1906. – 260 с. 16. Економічний словник / За ред. П.І. Багрія, С.І. Дрогунцова. – К., 1973. – 621 с. 17. *Загородній А.Г.* Фінансовий словник / Загородній А.Г., Вознюк Г.Л., Сможенко Т.С. – [2-ге вид., випр. та доп.]. – Львів: Видавництво “Центр Європи”, 1997. – 576 с. 18. *Каменецкий В.А.* Капитал (от простого к сложному) / В.А. Каменецкий, В.П. Патрикеев. – М.: ЗАО “Издательство “Экономика”, 2006. – 583 с. 19. *Кейнс Дж.М.* Общая теория занятости процента и денег [Электронный ресурс] / Дж.М. Кейнс. – (Электронная экономическая библиотека Scanned and edited by AXL_FOX). – Режим доступа: <http://www.techinvestlab.com/3/?act=10>. 20. *Кивачук В.С.* Современное состояние теоретической базы управления кругооборотом капитала предприятия / В.С. Кивачук, И.В. Приймачук // Теоретические основы управления субъектами хозяйствования в условиях глобализации экономики: [монография]; под общ. ред. В.С. Кивачука. – Брест. Изд-во БрГТУ, 2009. – С. 148-172. 21. *Кисельов А.П.* Основы бізнесу: підручник / А.П. Кисельов. – К.: Вища шк., 1998. – 191 с. 22. *Кларк Дж.* Распределение богатства / Дж. Кларк; [пер. с англ. под ред. Е. Берловича]. – М-Л.: Государственное социально-экономическое издательство. Ленинградское отделение, 1934. – 300 с. 23. Классика экономической мысли: Сочинение / [Петти В., Смит А., Рикардо Д., Кейнс Дж., Фриден М.]. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 896 с. 24. Краткий политический словарь / [Абаренков В.П., Аверкин А.Г., Агешин Ю.А. и др.]; сост. и общ. ред. Л.А. Ониква, Н.В. Шишлина. – [4-е изд., доп.]. – М.: Политиздат, 1987. – 509 с. 25. *Лихачев В.И.* Учебник фабрично-заводского счетоводства / В.И. Лихачев. – М., 1908. 26. *Людоговский А.* Основы хозяйственной экономики и сельскохозяйственного счетоводства / А. Людоговский. – СПб., 1875. – 488 с. 27. *Маздоров В.А.* История развития бухгалтерского учета в СССР / В.А. Маздоров. – М.: Финансы, 1972. 28. *Мазурок П.П.* Історія економічних вчень у запитаннях і відповідях: [навч. посіб.]. / П.П. Мазурок. – [2-ге вид., стер.]. – К.: Знання, 2006. – 477 с. 29. *Макконелл К.Р.* Економікс / К.Р. Макконелл, С.Л. Брю. – М.: Туран, 1996. 30. *Малюга Н.М.* Капітал як економічна категорія та об’єкт бухгалтерського обліку / Н.М. Малюга // Розвиток теорії бухгалтерського обліку: [монографія]. – Житомир: ПП “Рута”, 2005. – 388 с. – С. 349-360. 31. *Маркс К.* Капитал Т. 1. Книга 1: Процесс производства капитала / Карл Маркс. – М.: Политическая литература, 1988. – 891 с. 32. *Маршал А.* Принципы

политической экономики. Т. 1. / А. Маршал; [пер. с англ. общ. ред. С.М. Никитина]. – М.: Прогресс, 1993. – 415 с. 33. *Новодворский В.Д.* О терминах бухгалтерского учета / В.Д. Новодворский, А.Н. Хорин // Бухгалтерський учет. – 1997. – № 2. 34. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка / С.И. Ожегов. – [изд. 7-е, стереотип.]. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – 900 с. 35. *Палатников И.Ф.* Руководство по счетоводству / И.Ф. Палатников. – Тифлис, 1927. 36. *Пантелеев В.П.* Словник бухгалтера та аудитора / В.П. Пантелеєв, О.С. Сніжко. – К.: ДП “Інформ.-аналіт. агентство”, 2009. – 239 с. 37. *Пачоли Лука.* Трактат о счетах и записях / Лука Пачоли. – Х.: Фактор, 2008. – 128 с. 38. *Пиуа А.* Экономическая теория благосостояния. Т. 1.; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1985. – 512 с. 39. Политическая экономия: словарь / Под ред. М.И. Волкова и др. – М.: Политиздат, 1979. – 462 с. 40. *Потапова И.С.* История экономических учений [Электронный ресурс]: учебное пособие / И.С. Потапова. – М.: МГИУ, 2000. – 233 с. – Режим доступа: <http://www.all-ebooks.com>. 41. *Рикардо Д.* Начала политической экономии и податного обложения / Ред. И. Удальцов. – М.: Огиз. Соцэкиз, 1935. – 295 с. 42. *Робинсон Дж.* Экономическая теория несовершенной конкуренции / пер с англ. под общ. ред. И.М. Осадчей. – М.: “Прогресс”, 1986. – 472 с. 43. *Самуэльсон П.* Экономика / П. Самуэльсон, В. Нордхаус. – [15-е изд.]. – М.: Бином-Кнорус, 1997. 44. *Сигел Дж.* Словарь бухгалтерских терминов / Дж. Сигел, Дж. Шим; [пер. с англ.]. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 408 с. 45. *Сисмонди Ж.* Новые начала политической экономии или о богатстве в его отношении к народонаселению / Ж. Сисмонди; [пер. с фр. под ред. А.Ф. Кона]. – М.: Социально-экономическое издательство, 1937. – 386 с. 46. *Сліпушко О.* Політичний і фінансово-економічний словник / О. Сліпушко. – К.: Вид-во “Криниця”, 1999. – 392 с. 47. Словник термінів ринкової економіки / [під ред. В.І. Науменка]. – К.: “Глобус”, 1996. – 288 с. 48. Словник-довідник фінансиста АПК / [під ред. П.Т. Саблука]. – К., 1997. – 234 с. 49. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов / Адам Смит; [пер. с англ., вступ. статья и коммент. Е.М. Майбурда]. Книги 1-3.; отв. ред. академик Л.И. Абалкин. – М.: Наука, 1993. – 572 с. 50. *Соколов Я.В.* Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней: [учебн. пособие для вузов] / Я.В. Соколов. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1996. – 638 с. 51. *Соколов Я.В.* История бухгалтерского учета: [учебник] / Я.В. Соколов, В.Я. Соколов. – М.: Финансы и статистика, 2004. – 272 с. 52. *Струмилин С.Г.* К перестройке бухгалтерского баланса / С.Г. Струмилин. – М., 1933. 53. Толковый словарь аудиторских, налоговых и бюджетных терминов / Под ред. Н.Г. Сычева, В.В. Ильина. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 272 с. 54. *Фишер И.* Покупательная сила денег. Ее определение и отношение к кредиту, проценту и кризисам / И. Фишер; [пер. с англ. под общ. ред. В.Я. Железнова]. – М.: Финансовое издательство НКФ СССР, 1925. – 399 с. 55. *Хикс Дж.Р.* Стоимость и капитал / Дж.Р. Хикс; [пер. с англ. / общ. ред. и вступ. ст. Р.М. Энтов]. – М.: Издательская группа “Прогресс”, 1993. – 488 с. (“Экономическая мысль Запада”). 56. *Цыганков К.Ю.* Начала теории бухгалтерского учета / К.Ю. Цыганков. – Новосибирск: САФБД, 2009. – 278 с. 57. *Шумпетер И.* Теория экономического развития / И. Шумпетер. – М., 1982. 58. Экономика и бизнес. А – Я: Словарь-справочник / Н. Уолл, Я. Маркузе, Д. Лайнз, Б. Мартин / Пер. с англ. К.С. Ткаченко. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 624 с. 59. *Эрнандо де Сото.* Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на западе и терпит поражение во всем остальном мире / Эрнандо де Сото; [пер. с англ.]. – М.: ЗАО “Олимп-Бизнес”, 2004. – 272 с. 60. *Юхименко П.І.* Історія економічних вчень: [навч. посібник] / П.І. Юхименко, П.М. Леоненко. – [3-те вид., випр.]. – К.: Знання – Прес, 2002. – 514 с.

БЕЛОУСОВ Микита Олександрович – здобувач Житомирського державного технологічного університету